

BALOGH TIBOR

Kultúra/kultúrák eltérő narratívák tükrében*

Mindenekelőtt a címről. A *kultúra* fogalmát a Snow használta értelemben alkalmazom, a *narratíva* jelölés azt fejezi ki, hogy mind a hét, általam exponált esetben „nagy beszédekkel”: árnyalt, pontosan kifejtett teóriákkal lesz találkozásunk – ám a *tükör* szánni valóan kicsiny, hiszen mindössze aforisztikus jelzések felvillantására futja a jelenlegi keretek között. Mintegy lábjegyzet egy terveim szerint elkészítendő tanulmányhoz a soron következő.

I. Snow 1959-ben publikálta „A két kultúra és a tudományos forradalom” című esszéjét, amelyben észrevételi: a humán- illetve természettudósok alig tudnak egymás diszciplínáiról, s épp ezért képtelenek a megértésre, értékelésre, a párbeszédre akkor, ha olykor (s elég ritkán) rárévednek a másik, általuk nem művelt terepükre.

Közvetítőre kellene lenni, s a szakadék áthidalására Snow vállalkozik. Feladatát 1964-ben ama hipotézis fényében látja kivitelezhetőnek, hogy tudniillik alakulófélben van egy harmadik kultúra is. Ez a társadalomtudományok és a művészet azon különös keverése, amely feltárja azt: miként éltek/élnek az emberek. (Úgy gondolom, nem haszontalan már most figyelmeztetni arra – Comte pragmatizmustól sem mentes, a szociológiának mint olyannak sajátos pozitív szerep-tulajdonítását asszociálhatja ez a feltételezés, a snow-i, comte-i tudomány- és kultúrafejlődés explikálása lényeges eltéréseinek ellenére is!)

II. Talán lelhetünk mediátorra a két kultúra között, reméli Snow, nincs okunk a reményre, sugallja Lukács György. „Az esztétikum sajátossága”-ban a valóság bármilyen megismerését visszatükrözésnek aposztrofáló Lukács a mindennapi visszatükrözés folytonosan előrehaladó menetéből egy pontra centrálva növeszti ki a fejlődésben egyre inkább divergáló két ágat: a tudományosat, illetve az esztétikait. Minél inkább távolodunk időben a valaha közös ponttól, annál inkább lesz differenciálódó mindaz a jelenség-halmaz, érték-világ, megközelítési mód, amelyet a tudósok, és természetszerűleg nem-partnereik, a művészek alkalmaznak. Minden egyes adott történelmi pillanatban azonos nívón állnak ők ketten, ám képtelenek egymásra reflektálni. Örökre szabott, s egyre tragikusabb a pályáit fokozódó elágazása.

* A 2007. április 10-én, az „Új utakon a pedagógusképző kar” konferencián elhangzott előadás szövege.

A szimplifikálás veszélyét is vállalva méricskéljük úgy: Snow az optimistább, Lukács pedig a pesszimistább álláspont egy-egy reprezentánsa a két kultúra közelítésének a lehetőségét illetően.

III. A már hivatkozott Comte kedvéért menjünk visszább a históriába. (Ab ovo: a korrekt, elmélyülő problémátörténeti áttekintést legalább Arisztotelész metafizikai konceptualizálásánál illenék kezdeni, ám ez most teljességgel kivihetetlen.)

Comte az 1830-as években folyamatosan tette közzé pozitív filozófiai tanfolyamainak anyagait, azon cél által inspirálva, hogy a társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok tervét mutassa be.

Ebben három stádiumot különít el: a szellemi fejlődés teleologikus (fiktív), metafizikai (absztrakt) és tudományos (pozitív) stációit. Ezekhez rendeli az enciklopédikus törvények terjedésének processzusát. A pozitivitás fokait illetően a matematikáé a vezető szerep, amelyet az asztronómia, fizika, kémia, biológia követ, s a szociológia zár. Utóbbi igencsak alárendelt státuszát azzal kompenzálja jótékonyan, hogy meglehet: nem jutott a pozitív tudományok körébe, ám a leghatékonyabban lesz képes előrejelezni a társadalmi fejlődést, s mivel az általa megragadott folyamatok összetettségi foka az ő esetében a maximális, ezért a társadalmi életfeltételek javítását illetően főként rája hagyatkozhatunk.

Szerintem itt a józan ész moore-i értelemben vett kitüntetéséhez jutunk közel, s a pragmatizmus olyatén megbecsüléséhez, amellyel szemben például Pléh Csaba is tamáskodik majd.

IV. Piaget reagál Comte szisztematizálására. Nem említi, hogy Comte-nál szó sem esik nemhogy a művészetekről, mint a kultúra integráns részéről, hanem igazából, részletezően a társadalomtudományokról sem. Ő, aki arra figyel, hogy szembeállítsa a tudományokat mint igazságkeresőket a filozófiával, mint bölcsességre sóvárgóval, Comte-ot lineáris modell kreálása miatt korholja.

Piaget 1966-os, nagy hatású előadásában kikötötte, hogy csakis a „törvénytudományokról” értekezik (az úgymond társadalmi vagy humán tudományokat nem érinti tehát), s nem reflektál a művészetekre mint specifikus kultúrára sem.

Piaget egyként kalkulálva a tudományok tárgyával, elméleti struktúrájával és immans ismeretelméletével, három dimenziót komponál. Piaget-nél az egyes tudománycsoportok között kölcsönös, körbefutó relációk vannak.

„A táblázat belső része háromszöghöz hasonlít: ennek csúcsa tartalmazza a természettudományokat, a jobb oldali alsó szög a filozófiai tudományokat, a bal alsó szög pedig a társadalomtudományokat. A filozófia így kerül a háromszög közepére három olyan összekötő vonallal, amelyek egybekapcsolják az említett három tudománycsoporttal. A matematika átmeneti helyet foglal el a természet és a filozófiai tudományok között (logika, ismeretelmélet), míg a technikai tudományok szimmetrikusan helyezkednek el a természet- és társadalomtudományok között.” (Piaget, 547.)

Úgy vélem, hogy Piaget joggal vádolható elfogultsággal a pszichológia piederstálra állításáért, a lélektan kitüntetésének nem kellő argumentálásáért. Holisztikus modellje mindazonáltal nincs híján megfontolandó judíciumoknak. Szintén figyelemre méltó erénye az inter-, illetve metadisziplinaritás.

V. Sokal egy penetráns paródiában gúnyolta ki 1996-ban a „posztmodern gondolkodást”; a New York-i egyetem fizikusa saját maga leplezte le azon csínytevését, amelyet – jóllehet kérte, ambicionálta – visszhang nélkül hagytak olvasói. Élcs és kritika: ez lett a kárt okozó fantáziálást ostromozó szerző penzuma.

Vegyük szemügyre csak azt, a mi szempontunkból fontos eszmefuttatást, amelyet egy felettebb kurrens téma apropójából exponált. A kaosz kutatás Sokal szerint igen pontos közelítésben foglalkozik többek között olyan fizikai jelenségekkel, amelyeket determinisztikus törvények regulálnak. Ilyetén stúdiumoknak az a paradoxona, hogy a firtatott jelenségek előrejelzésére elvileg képesek vagyunk ugyan, ám a gyakorlatban eme képességünk sokszor cserbenhagy – e jelenségek ugyanis *túlzottan érzékenyek a kezdeti stációra, fel-tétel-halmazra*. Hangsúlyozza: „A kaotikus rendszereket ... az jellemzi, hogy velük kapcsolatos előrejelzések erősen korlátoltak, mivel még ha óriási javulás is állna be a kezdeti adatok ismeretében (például ezerszeres pontosság), ez csupán szerény mértékben növelhetné meg azt az időtartamot, melyen belül az előrejelzések pontosak maradnak.” (Sokal & Bricmont, 173.)

Meglehet: a snow-i értelemben véve csak egy kultúrát vegzál (főként a természettudományokat) Sokal, az a paradigmatis bízalat, amellyel a pozórködő textusokat – pl. Lacan esszéit, Derrida és Lyotard tanulmányait – parodizálja, azonban joggal illetheti a posztmodern szépírókat és esztétákat is: tudniillik alapvetően rokon vonásuk az esetleges-ségnek, a nyitottságnak, az indeterminált általános alkotó- és befogadóképes-ségnek a ki-tüntetése, elismerése.

A parttalanság apropóján egy húrón pendülő posztmodern fizikus és zeneszerző egymás mellé rendelése azért jogos, mivel (a példa kedvéért): a tudományból vett minták implicit formában tartalmazzák a művészet egyik kortárs, újabb tendenciáját.

VI. Pléh Csaba rezignáltan tekint vissza a közelmúltba. Szerinte a XIX. század nyolcvanas éveiben komoly viták folytak, s terjedtek Európa-szerte a középiskolai természettudományok vs. humaniorák elsőbbségét illetően – mintegy etalont kínálva egy modernebb tudomány-hierarchia számára.

Akkor a természettudományok fokozatos győzelmét konstatálhattuk. Mára ez a pozícióharc érvénytelenné lett – ugyanis „arról folyik a vita, hogy egyáltalán a tudomány kerüljön ki a kultúrából. Száz évvel ezelőtt diadalmaskodtak a természettudományok, ma viszont egy sajátos pragmatikus szemlélet megkérdőjelezi mind a bölcsészeti, mind a társadalomtudományi alaptudományosságot.” (Pléh, 1143.)

Pléh pontosan ismeri fel ugyan a pragmatikus szemlélet térnyerését, ám meggyőződésem, hogy méltányosabb e diagnózist objektívebb értékén taksálni: valahogy úgy, ahogyan azt Csányi teszi.

A tudomány valódi/vélt trónfosztása ugyanakkor vitathatatlanul érdekes, elevenségével irritáló probléma. Hová tűnt ez az eklatáns kultúra, vagy mivé alakult át, ha egyáltalán modifikálódott?

VII. A választ erre, s a korábban általunk felvillantott dilemmákra túlnyomóan Csányinál vélem fellelni.

Csányi kiindulóbázisa is Snow. Az ő kezdőpontját úgy olvassa, hogy Snow szerint a bölcsészek és a művészek járatlanok a természettudományokban, s ez azért lehet leszűkítő

szerepű, mivel az oktatási rendszereknek általában nem ideájuk az, hogy integrálják a humán- és természettudományokat. Hangsúlyozza – s ez számomra abszolút konfirmálható –: nem két, hanem *sok* kultúráról kell beszélnünk. Sőt azt is kérdésesnek véli, hogy problémáink megoldását kizárólag a tudományoktól remélhetjük-e.

Csányi szintén utal Sokal remek ívű kalandjára, amelyben kiszemelt hősei zavaros, tényleges tartalommal nem bíró kijelentéseket validizáltatnak egy pusztán a posztmodern, konstruktivista irodalomban dívó és konfirmált nyelven.

A snow-i szakadék áthidalásának üdvös próbálkozásaként kategorizálja az irodalomkritika és az evolúciós pszichológia összedolgozását – azt a mentalitást, amely szerint mindaz, amit az irodalmi művek tartalmaznak, pontosan tudhatja leképezni az emberi elme szerkezetét, funkcionálását, s kellő megalapozottsággal érintheti a biológiai determináltság és a kultúra relációját. (Úgy gondolom, hogy itt egy termékeny, ám részletes kibontást igénylő egybekapcsolással, annak kísérletével, előfeltételezésével van dolgunk.)

Csakhog – ellentétben a humán tudományokkal és a művészetekkel – a természettudományok minden kétséget kizáróan rendelkeznek az elmélet és a gyakorlat összeillesztésének a lehetőségével.

Iménti feltételezése realitásának kedvéért Csányi úgy érvel, hogy szemügyre veszi a természettudományos gondolkodás fázisait.

A) Az első fázis a *pletykáké*: a *sejtéseké*, azon hiedelmeké, amelyek nem szervülő tapasztalatok konglomerátumai.

B) A másik a *metaforáké*: ez olykor – s így az általános – csupán megnevezés – a létezés, elgondolás, vizsgálás sorozat mentén. Ama hit kinyilvánítása, hogy amit névvel ruházunk fel, azt birtokoljuk is.

C) A harmadik a *modelleké*; ez lényegileg a tudományos elméletek univerzuma: korlátozódhat a pusztán leíró nyelvre, ám szimulálhat, predikálhat is, annak a kényszerű belátásával, hogy a logikai korrektség nem szavatolhatja feltétlenül a modell jóságát, használhatóságát.

E három fázis a *paradigmákhoz* konkludál. Itt a jelzett három fázis többé-kevésbé elmentmondásmentes szintézisére bukkanhatunk.

Illusztráljuk szakaszolásunkat példával.

a) A hajnalban kelő, este nyugovóra térő Nap útját nyomon követő, s az azt denotáló, oksági alapzatú jelenség – a görög mitológia hiedelmében – nem más, mint Apollón tüzes szekérének utazása.

b) E sejtés metaforává lesz Ptolemaiosznál.

c) Majd modellé Copernikusnál, Newtonnál, a kvantummechanika relativitáselméletében.

A természettudomány – s jelenleg kizárólag ez – Csányi szerint két univerzum szinkronikus részese. Egyrészt a mindennapi gyakorlaté, a munkáé, a technikáé, kísérleté, az elme konstrukcióié. Azaz együttesen a babonák, mesék, mítoszok, vallások, filozófiák, a rigorózus szabályok szerint kreált matematika, geometria kompozíciói.

A tudományok differenciálódási folyamata ellentétjeként egyre gyorsabbá lettek az integrációs folyamatok.

A Csányi által szupertudománynak titulált objektiváció három jellegzetességgel rendelkezik: kettős leírású, logikailag átjárható, transzformatív. Vegyük ezeket egyenként szemügyre.

a) A kettős leírás példája lehet – mások mellett – a sejt megközelítése. Sejtszinten: szaporodás, táplálkozás, ingerlés, sejtkölcsönhatások. Molekuláris szinten: kémiai reakciók, katalízis, anyagcsere-folyamatok, makromolekula-szintézis é. í. t. Vagy tekintsük az individuuum érzését, figyelmét, gondolkodását. Ezek manifesztálódnak az egyed viselkedésének, elméjében zajló folyamatainak a szintjén éppúgy, mint társas-társadalmi szinten pl. akkor, amidőn azt mondjuk: a futball-csapat szellemisége (Ryle klasszikus példája), a nép kívánsága, a köz érdeke.

b) Logikailag átjárható mindazon két jelenség, amely mintegy lánc mentén összeköthető. A cukorbetegség biológiai, az atom fizikai fogalom. Mi kapcsolja össze e kettőt? A cukorbetegség az organizmust károsító, a hasnyálmirigyhez, a vércukorszint szabályozásához, az inzulin-kitermelő sejtekhez, egyebek mellett az inzulinhoz kapcsolandó egy genetikus logikai feltárás esetében. Márpedig az inzulin fehérjemolekula, amely atomokból áll. A most bemutatott lánc bármely eleme kauzális logikai interpretációval illelhető. (Csányi példája.)

c) A transzformativitás alapja az egységes tudományos nyelv, ez garantálja a logikai átjárhatóságot a bizonyítás során, az eltérő szerveződési szintekre alkalmazott magyarázatok egyenértékűségét, megfeleltethetőségét. (Ha leírjuk a sejtosztódás folyamatait, ezt minden további nélkül átfordíthatjuk a molekuláris folyamatok leírására.)

Csányi a következőkkel zárja tanulmányát: „A szupertudomány ma még csak a természettudományokat – a fizikát és társtudományait, a kémiát és a biológiát – foglalja magában, de megindult a társadalomtudományok csatlakozása is, ez szükségszerűen a pszichológiai, szociológiai és gazdasági jelenségek természettudományos vizsgálatát kívánja. Az emberrel foglalkozó hagyományos tudományok közül a pszichológia reagált a leggyorsabban a természettudományok kihívására az *evolúciós pszichológia* irányzatának megjelenésével, amely épp a biológiai megalapozottságú humánétológiát és evolúciógenetikát kívánja a hagyományos pszichológiai szemlélettel több-kevesebb sikerrel ötvözni. De beszélnek már molekuláris antropológiáról is, amely egyes antropológiai kérdéseket az emberi génszerkezet vizsgálatával kíván eldönteni.” (Csányi, 8.)

A felettébb vázlatosan nem is bemutatott, hanem mindössze jelzett hét koncepciót együvé foglalandó a következő konklúziót kockáztatom meg.

(Magától érthető, hogy beható indoklást érdemelne: Snow mellett miért éppen azt a hat teoretikust emeltem ki, akiket poentíroztam. Indoklásom nyilván elfogult, ám olyként vállalom, hogy a kiszemelt kutatók markáns, jól tipologizálható módon fejtették ki álláspontjukat, s érveltek annak helyessége mellett.)

- Snow-val ellentétben immár nem két (vagy az 1964-es megállapítása alapján három) kultúráról, hanem a számosságát mellőzve *kultúrákról* beszélhetünk.
- Sem a comte-i, sem az elfogult piaget-i modellálás nem tűnik termékenynek, s nem azért, mert az egyik lineáris, a másik pedig körbeforgó, hanem azért, mert szerintem mindkettő erősen redukált.

- Nem a reáliák/humaniórák kitüntetése az elsődlegesen fenyegető, s eldöntendő dilemma, hanem annak az attitűdnek a meghonosítása, amely mindkettőt elfogadja, a józan ész, a hétköznapi motivációk, értékek, szükségletek fényében.
- Utóbbira sziporkázó erudícióval hívja fel a figyelmet Sokal is, aki a jogtalan szerepjátszás mellőzésére invitál – elutasítva a megtévesztő, áltudományos mellébeszélést, túldimenzionálást.
- Milyenek az összefoglalásom első passzusában aposztrofált kultúrák, vagy legalábbis milyenek lehetnének?

Álláspontom: ellentétes tendenciák között muszáj lavíroznunk. Egyformán jelenlévő és ható tendencia a parcializálódás (atomizálódás, elemibbé válás) és a globalizáció (egészelegesebbé, összetettebbé levés).

Az interdiszciplinaritás sürgető érájában a kooperativitás a szolid, megalapozott nyitottságot követeli meg, csakis erre bázírozhatunk, a mindennapi normák és lehetőségek szépen szóló harmóniájában.

IRODALOM

COMTE, AUGUSTE: *A pozitív szellem*. Magyar Helikon. Budapest, 1979.

CSÁNYI VILMOS: *A két kultúra mítosza*. In: Magyar Tudomány. 2007. 2. szám; internetes változatban: 1–8.

LUKÁCS GYÖRGY: *Az esztétikum sajátossága*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965.

MOORE, GEORGE EDWARD: *A józan ész védelmében*. Magyar Helikon. Budapest, 1981.

PIAGET, JEAN: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1969.

PLÉH CSABA: *Sötét szobák homálya? Haszonelvű tudomány – tudományos haszon*. In: Magyar Tudomány. 2005. 1142–1145.

SOKAL, ALAN & BRICMONT, JEAN: *Intellektuális imposztorok*. Typotex Kiadó. Budapest, 2000.